

४४
२(A)

अथ
हेत्वाभासाचिन्तामणिः १

४४
२(A)

मधुरानाथव्याख्यासहित

Hetwabhas chintamani

713

अथ

हेलाभासचिंतामणिटीकामूलमथुरानाथीप्रारंभः



४४
२ (A)

४४
२ (A)

संज्ञा

येनमः॥ न्यायतद्वयवान्तिरूप्यप्रसंगसंगत्याहेत्वाभासान्तिरूप्यमितुं शिष्यावधानायप्रतिजानीते॥ अथेति॥ न्यायतद्वयवयो
न्तरमित्यर्थः हेत्वाभासाः आभासीभूतोहेतवो दुष्टहेतव इति यच्च हेतुवदाभासंतर इति व्युत्पत्तेः न तु हेतोराभासादेष वि
रादिना हेतुविभागानुपपत्तेः निरूपणप्रयोजनं दर्शयति॥ तत्त्वनिर्णयेति॥ अत्रास्तवकोटिनिर्णायकहेतोर्दुष्टत्वज्ञाने
निर्णयो भवतीति निर्णयप्रयोजकत्वमिति भावः स्वार्थवादयोरुक्तजल्पवित्तं उपोराह॥ विजृम्भेति॥ तदिदमुद्राव
मोर्दुष्टत्वोद्भावने तस्य निग्रह इति भावः एवं च तत्त्वनिर्णयादिलक्षणे ककार्यानुकूलमपि कृते संगतिः संभव
तव्यायप्रयोगे तत्त्वनिर्णयो विजयश्च तथा परकीयहेतोर्दुष्टत्वोद्भावने पितत्त्वनिर्णयो विजयश्चेति बोध्यं हेत्वा
दुष्टत्वमिति दुष्टहेतुत्वं स्फुटमेवेति तदुपेक्ष्य तदुक्तदोषलक्षणात् तत्रेति॥ तत्र निरूपणे॥ इदं हेत्वा संवेहं सा
विशेषणत्वं सप्तम्यर्थः अनुमितीति॥ अनुमितिप्रतिबंधकमर्थज्ञानविषयत्वमित्यर्थः भवति च सा
तः साध्याभावव्याप्यवानूपक्ष इति ज्ञाने च अनुमितिप्रतिबंध इति साध्याभाववत्पक्षरूपबाधस्य साध्याभा
सत्प्रतिपक्षस्य हेत्वाभासत्वं पर्वतो वन्त्यभाववान्वयभावव्याप्यवानिति धर्मादप्यनुमितिप्रतिबंधात्

88
2(A)

अथनुमितिर्विरोधितद्विषयत्वमादायसङ्केतावतिय्यापिप्रिवारणायपथार्थेति।यथार्थत्वंरभ्रमसामान्यमिन्नैवंतेननांशिकयाथा
र्थ्यमादायतदोषतादवस्थानवसाध्याभाववद्वृत्तिसाधनादिरूपेव्यभिचारदावव्याप्तिः।तस्यव्याप्यादिज्ञानार्थेनान्यथासिद्ध
तयाऽनुमित्यप्रतिबंधकत्वादितिवाच्यंअनुमितिपदस्यसाध्यव्याप्यहेतुमान्यक्षःसाध्यवांश्चेतिसमूहालंबनानुमितिपरत्वादितिभा
वः।केचित्तु।उपरहेतुनामेवदंडक्षणंनरेववाधेतादावव्याप्तिःतत्रहेतुतत्तावेनाप्रतिबंधकत्वादितिवाच्यं।यथाकथांविस्मूहालंब
नज्ञानविषयत्वमादायेवतत्रलक्षणात्मन्ययात्।नरेवमनुमितिप्रतिबंधकसमूहालंबनवाध्यादिभ्रमविषयत्वमादायसङ्केतवति
प्रसंगेतिदोषाच्यभ्रममिन्नत्वरूपयाथाथ्यस्यतानेविशेषणत्वेनैवतद्वारणात्।नचतथापिहृदावह्निमानित्यनुमितिर्विरो
धिप्रतिबंधकेभ्रममिन्नंऊदावन्त्यभाववान्भ्रमाभाववांश्चेतिसमूहालंबनज्ञानविषयत्वमादायपर्वतोवह्निमाधूमादित्या
दोषमादायात्प्रसंगइवातिच्यंअनुमितिपदस्यविशिष्यप्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमान्प्रकृतसाध्यवांश्चप्रकृतपक्ष
इतिपरत्वावश्यकत्वान्तेथावतत्रेपिज्ञतसाध्यव्याप्यतद्वेदुर्वेशिष्यतसाध्यवैशिष्यविषयकांनुमितितसाध्यव्याप्यतद्वेदुमा
नसाध्यवांश्चतत्पक्षरथ्यनुमितिव्याक्तिप्रतिबंधकभ्रममिन्नज्ञानविषयसङ्केतुःतस्मिन्पक्षतस्मिन्साध्यउपरतिविशिष्यल

अनुमिति

क्रमेण

अपक्षद्वयनुमितिपरं अन्यैतथोक्तं रूपेण व्यभिचारादावव्याप्तेः तथा न यदि विषयत्वेन ज्ञानस्य धर्मव्याप्यवद्विमानधर्म
वांश्च पर्वत इत्यनुमितिप्रतिबंधकत्वं पर्वतत्वरूपेण पक्षतायां धर्मत्वरूपेण साध्यतायां वक्तृत्वरूपेण हेतुतायां सदा
वशतिप्रतिष्ठित्यक रूपेणैव लक्षणं । अथा साध्यादिरनुगमादेकतरोपादानेऽन्यत्राव्यास्यापत्तेः पर्वतोच न्य
विमानधर्मोऽवपि पर्वतादौ काननमयत्वाभावादेदोषत्वापत्तेः अतस्तत्तानस्यापिकां वनमयपर्वतो वक्ति
मानधर्मोऽदित्यादाकनुमितिप्रतिबंधकत्वात् नन्विदमपि पक्षसाध्यादावव्याप्तं तस्याप्येवैकोऽपि प्रविष्ट छेद
त्वात् न च यदि विषयत्वेनासंबन्धेनानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकतायाः पर्याप्त्यधिकरणं तत्त्वमर्थ इति वाच्यं तथा
सतिसाध्याभाववर्तिशारे रथोषत्वापत्तेः न हि साध्याभाववत्यक्षो विषयकनिर्णयत्वेन प्रतिबंधकत्वं वि
शिष्टस्यानतिरिक्ततया केवलपक्षदिविषयकतारिपि प्रतिबंधकत्वापत्तेः अथ यदि शेष्यकयत्प्रकारक
मिच्छा निर्णयत्वेनानुमितिप्रतिबंधकत्वं तद्विशिष्टत्वं भवति न पक्षविशेष्यकसाध्याभावप्रकारकनिर्ण
यत्वेन साधनविशेष्यकसाध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारकनिर्णयत्वादिनाव प्रतिबंधकतैरसाध्याभाववत्प

दिसादिन्यायस्य
तीचह

यत्तदोचः

न्य ३

दि ४

विं. ८१.

३

केवल

क्षसाध्याभाववद्वृत्तिसाधनादिदोषशित्वेन प्रतिबंधकताहिनपक्षविषये शैकसाध्याभावप्रकारक निर्णयत्वेन प्रमेय
वानित्यादिरूपानेपि प्रतिबंधकतापत्तेः नवासाध्याभाववत्त्वरूपेण साध्याभावप्रकारक निर्णयत्वेन पक्षे साध्यप्राप्तियो
गिकत्वेन घटाभावाद्यवगगाहिभ्रमस्य साध्याभावत्वेन घटाद्यवगगाहिभ्रमस्य नाप्रतिबंधकतापत्तेः किंत्वभाव
त्वरूपेण यत्किंचिद्वस्तुनिसाध्यप्रकारकं सत्यक्षे साभावत्वरूपेण यत्किंचिद्वस्तुप्रकारकं यत्तन्निर्णयत्वेन तथात्वं
नैवमपि साध्याभावः अभावधांश्च पक्षशित्वेन समूहात्वं नारादपि प्रतिबंधापत्तिरिति वाच्यं विवक्षणाविषयताक
तादृशनिर्णयत्वेन प्रतिबंधकत्वादिति अत्राहः पक्षविषयकत्वेनैतन्नातिरिक्त इति त्वारव्यमवच्छेदकत्वं तृतीया
र्थः ननु स्वस्वरूपसंबंधविशेषः पक्षसाध्याविषयकत्वं च नातिरिक्त इति प्रसंगः साध्याभावविशिष्टपक्षादिव
षयकत्वं च तथेति तेषां दोषत्वं अथ तथैव पक्षविशेषकत्वावाच्छिन्नवन्त्यभावत्वाविशिष्टवन्त्यभावानि
रूपितप्रकारिताव्यक्तेर्वन्त्यभावप्रकारकत्वावाच्छिन्नपर्वतत्वविशिष्टपर्वत निरूपिताविशिष्टताव्यक्तेश्च प
र्वतोवन्तिमानित्यनुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्त इति तेषां केवलवन्त्यभावत्वविशिष्टवन्त्यभावे केवलपर्व
तत्वविशिष्टे चानिव्याप्तिदुर्वारा नच केवलवन्त्यभावावदुद्देश्य एव तन्मानत्रेहत्वाभास्यमहारा भावन साध्या

भाववत्पक्षादवेयतथात्वात् तन्मात्रस्य दोषत्वे पूर्वतो वरिष्ठा-
 त्मादित्यादावपि दुष्टत्वापत्तेः येन केनचित् संबंधेन दोषव-
 तत्त्वदुष्टत्वादिति चेन्न. यदिष्ययितासामान्यतादृशानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् केवलं त-
 वन्मभावत्वविशिष्टवन्मभावादिविषयितासामान्यं न तथा. तद्विषयकत्वस्य वरिष्ठात्मासीत्युच्यते इत्यनेन पितृत्वात् न च
 वंविशिष्टस्यानतिरिक्ततया केवलं कदादिविषयकत्वं ज्ञाने प्रमेयवत् प्रमेयमित्यादिज्ञाने न च स भावादिविशिष्ट-
 कदादिविषयकत्वसत्त्वादसंभव इति वाच्यं. यदिष्ययित्वपदस्य पादश विशिष्टविषयकत्वपरत्वात् विशिष्टविषयकत्व-
 नविशिष्टनिरूपितं विषयित्वं तस्य वरिष्ठतादृशस्य वन्मभावत्वात् कदादित्यादिप्रमासंज्ञानेन एव सत्त्वेन केवलं कदादि-
 विषयकज्ञानेऽभावात् अतएव सिद्धिविषयीभूतसाध्यवत्पक्षेपि नातिव्याप्तिः. तद्विषयकत्वस्य सति बाधविषयकालीनता य-
 ध्यनिर्णयेपि सत्त्वेनातिरिक्तवृत्तित्वान्न बाधवत्प्रतिबंधकताया विवक्षणीयत्वाद्वा. यादृशविशिष्टविषयित्वं चाप्य-
 वृत्तित्वग्रहणात्कदादितादृशीताप्रामाण्यकनिश्चयान्नित्यत्वेन विशेषणीयं. तेन तस्यैकादेशं शये अत्राप्यवृत्तित्वग्र-
 हात्कदादितादृशीताप्रामाण्यकनिश्चयेन सत्त्वेपि नासंभवः. न चैवदृशः संयोगीद्रव्यत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यक-
 संयोगाभाववद्दृशादावतिव्याप्तिः. अत्राप्यवृत्तित्वग्रहणात्कदादितादृशीताप्रामाण्यकनिश्चयान्नित्यत्वाद्दशविषयित्व-
 स्याप्यनुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तित्वान्तिवाच्यं. तस्य बाधत्वस्य सत्त्वेन न लक्ष्यत्वात्. बाधेपक्षेपेन हि तुलने

विं. ८.

४

तस्य वृत्ति

कांतिकेति प्रवादस्य व्याप्यवृत्तिसाध्यकबाधपरत्वात् न नतस्य बाधत्वे सहेतावपि तस्य बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यं ।
हेत्वाभासविनाशकतया छेदकस्य बाधितत्वे स्पष्टत्वात् । बाधितव्यवहारनियामके च न बाधित्वाधिकरणता संबंधं
धेन साध्याभाववत्त्वस्य घटकत्वात् न वैवंशस्य संयोगीदृशत्वादित्यादि स्पष्टत्वात् । लीपबाधस्य व्यभिचारस्य रूपातिष्ठ
संकीर्णोदाहरणतया किंमुदाहरणान्तरगवेषणमिति वाच्यं । अशोकवनिकान्यायात् । अतिस्फुटतया पंधकुरुत्वे
क्षणाद्वा । अथैवमपि प्रमेयत्वादिविशिष्टवन्धभाववत्तु द्वादशात्मकस्य विशिष्टस्यापि दोषत्वापत्तिः तद्विषयकत्व
स्यापि अनुमितिप्रतिबंधकतान्निरस्तवृत्तित्वात् । न तदादेशविशिष्टान्तराद्यरितत्वेन यादृशविशिष्टविशेषणीयं उक्तविशि
ष्टं तु न तथा तस्य तादृशविष्टान्तरगवन्धभाववत्तु द्वादशात्मकस्य विशिष्टस्यापि दोषत्वापत्तिरिति वाच्यं । प्रमेयत्वमरुतिप्रमेयत्वादित्यादि अरुत्तित्वा दो
नाववृत्तिप्रमेयत्वादित्यादिरूपे व्यभिचारः । व्याप्तिः प्रमेयत्वरूपविशिष्टान्तरघटितत्वादिति चेन्न । स्वानिरूपितविशिष्ट
विषयकत्वानवच्छिन्नत्वेन प्रतिबंधताविशेषणत्वात् । स्वयंदलक्ष्यत्वानिमित्तविशिष्टपरं प्रमेयत्वादिविशिष्टवन्धभाव
वत्तु द्वादशात्मकं विशिष्टं तु न तथा तद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतायत्त्वा निरूपितेन केवलवन्धभाववत्तु
विषयकत्वेनाप्यवच्छिन्नत्वात् स्वानिरूपितविशिष्टविषयकत्वानवच्छिन्नत्वं न तादृशविशिष्टविषयकत्वानतिरिक्त

निर्वहिविहिमानि
तिवत् ५

वृत्तिकप्रतिबंधकताभिन्नत्वं। नवैवंप्रतियोगिअधिकरणत्वविशिष्टसाध्याभाववत्पक्षरूपेबाधेऽव्याप्तिः। तद्विपक्षत्वावच्छिन्नप्रति
बंधकतायास्वानिरूपितेन केवलसाध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेनाप्यवच्छिन्नत्वादिति वाच्यं। केवलवन्त्यभाववत्पक्षस्यै
त्येवबाधतया केतस्याबाधत्वात्। अयं वृक्षः कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यत्र बाधस्येष्टत्वात्। नानिरूपितविशिष्टविषयेष्वपि
तिरिक्तवृत्तिप्रतिबंधकत्वमिदं। न तत्र तथाप्यनुमितिपदस्य यथोक्तसमूहात्वं ब्रूयानुमितिपरतया निर्वहः पर्वतोव
हिमानुवन्तिव्यभिचारिधर्मादित्यादेन कोप्याभासः स्यात् यथोक्तसमूहात्वं ब्रूयानुमित्यप्रसिद्धमिति वाच्यं। निर्वहः पर्वतोव तत्र ५
वृत्तौ वन्तिमानुवन्तिव्यभिचारिधर्मादित्यादेरपि अपार्थक्यतया तत्र हेत्वाभासविरहोपपत्तिविरहात्। य
द्वाप्रकृतपक्षतो वच्छेदक रूपेण प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यता वच्छेदक रूपेण प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्या
वगाहिनी सती प्रकृतसाध्यता वच्छेदक रूपेण प्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्तिप्रकारेण हेतुवैशिष्ट्या
वगाहिनीया बुद्धिः सा यत्र यदवगाहते तत्र तद्वैशिष्ट्यावगाहियज्ञानंतत्प्रतिबंधकतान्तरित्ववन्ति
यादृशविशिष्टनिरूपितविषयिता सामान्यतादृशविशिष्टत्वं हेतुदोषत्वमिति विवक्षणीयं। इत्थं च व
त्प्रभाववत्सर्वतादरेव तत्र दोषत्वं तद्विषयकनिर्णीयमात्रस्यैव निर्वहः पर्वतोव हिमान् तानं यत्र य इत्यादि
प्रकृतहेतुता वच्छेदक रूपेण प्रकृतं

चिं. टी.

५ नच

वि

दवगाहते तत्र तदवगाहिनः केवलपर्वतो वरुमानि न्यायनाहार्यज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात् न च तादृशबुद्धेरवस्थितोऽप्र
सिद्धिरिति वाच्यं. आहार्यरूपस्य संभवात्. पर्वतो वरुमानित्यादौ काननमयत्वाभाववत्पर्वतादिरपि दोषोऽयं स्यात्तद्वि
षयकमिर्णयस्य पर्वतो वरुमानित्यादौ दिज्ञानं यत्र यदवगाहते. तत्र तदवगाहिनः काननमयः पर्वतो वरुमानित्या
दिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादिति वाच्यं. तत्र तदवगाहित्वांशे प्रतिबंधकताया विवक्षितत्वात्तद्विषयसंक्षेपः इदमत्र
त्रित्यं यत्र क्षेत्रविशेषादौ यदंकुरविशेषस्य ज्ञानं कस्यापि न जातं तत्र क्षेत्रविशेषादौ प्रमेयत्वादिना तदंकुरविशे
षादौ साध्येन कौहेत्वाभासः स्यात्. तत्र तादृशबुद्धेरप्रसिद्धेः न च तत्राभासोन्नेष्टः एव व्यवहारो देरविशेषणानि
ष्ठायाः स्यात्तत्र मानात्. किंच यदंकुरविषयकवक्ष्यभाववत्पर्वतिविषयक एव निश्चयो जातः न तु कदापि
क्षदपि तदविषयकः तन्निश्चयः. तदंकुरविशेषस्य पर्वतो भवरुमानित्यादौ दोषत्वापत्तेरिति दिक्. इदम
त्रावश्यं. बाधादिविषयतानियतविषयताकेतदंकुरादिविशेषे यथा विवक्षितलक्षणस्यानगतिप्रसंगशंकापिता
दशावाधादिज्ञाननिष्ठतया विचारानुमितप्रतिबंधकताया बाधादिविषयकत्वरूपेण विशिष्टविषयकत्वा
त्तरेणावच्छिन्नत्वात्. मेयत्वविशिष्टावाधावतिप्रसंगवारणाय पूर्वविशिष्टविषयकत्वात्तत्रानवच्छेपत्वेन प्रतिबं

५

धकतायाविशेषितत्वात् न च तादृशज्ञाननिष्ठबाधादिविषयितातदंकुरादिविषयितायैकैवेतिवक्तुं युक्तं निरूपकने
 दनविषयिताभेदस्यसिद्धीति तत्वात् न च पर्वतोवन्निमान्धमादित्यादिसंज्ञेतावेवबाधादिभ्रममात्रविषयी न तांकुरादिवि
 शेषेविवक्षितलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति शङ्कनीयं तदंकुरादिविशेषस्यांतोभगवत्ज्ञानविषयतयातौविभ्रममात्रं वा
 विषयत्वासंभवात् न च तथापिबाधादिभ्रमनित्यज्ञानोभयमात्रविषयेत्युक्तं विशेषेतिव्याप्तिरितिवाच्यं तादृशव्यक्ति
 विषयतायानित्यज्ञानेपिसत्येनतत्तदनुमितिप्रसंगेतिबंधकताविरहात् न चासिद्धिविस्तारध्यातवापितदनुमितिप्रतिबंध
 कत्वंनित्यज्ञानेस्तिषाधयिषाधिरहवेशिष्यविरुद्धेनसिद्धिविधयाप्रतिबंधकत्वस्यापितत्रासंभवात् न च यत्रतदंकुरो
 रस्यभाववानित्येवबाधज्ञानंतादृशबाधज्ञानमात्रविषयेतदंकुरेतिव्याप्तिरितिवाच्यं तत्रप्रदाहतापक्षसाध्यवै
 शिष्ट्यवगाहिनाप्रसिद्ध्यातिव्याप्त्यनवकाशान्न च तदंकुरोवन्निमानित्यनुमितिरपिप्रसिद्धातत्रैवानिव्या
 प्तिरितिवाच्यं तत्रतादृश्यकत्वस्यतादृशानुमितिवापिसत्येनतत्रतादृशानुमितिप्रतिबंधकत्वविरहात् सिद्धिवि
 धयाप्रतिबंधकत्वस्यापिप्रागुत्तरवर्तिसिषाधयिषाधिरहवेशिष्यकज्ञानेनावात् यदि च तादृशंतिषाधयिषासमेवहितंलक्षा
 नंनकदापिजातइत्युच्यते तदापिस्तिद्धिसिद्धिविशेषविषयेतिप्रसंगवारणायसिद्धिविधयाप्रतिबंधकतातिरिक्त
 प्रतिबंधकतैवउक्तश्लोकेनिवेशनीया तथा चज्ञानोभयमितिप्रसंगइतिदिक् सन्तु यत्रबाधादिविषयतानियतविष

किंदि.
६

यन्निमित्तविषयताकोकुरादिव्यक्तिविशेषः तत्र बाधादावव्याप्तिः । तत्र तदनुमितिप्रतिबंधकतायां अंकुरादिव्यक्तिविशेषो
प्रविषयकत्वरूपेण विशिष्टविषयकत्वांतररूपेणारब्धत्वादिति चेन्न । विशिष्टविषयकत्वांतरानवच्छेद्यत्वरूपत्वं
बंधावच्छेद्यत्वं स्यान्नवच्छेदनीयत्वात् । वस्तुतोयस्य भवकद्रुदयः प्रमेयत्वविषयकत्वावच्छेद्यतया तादृशप्रतिबंधकत्वात्
संभववारणाय स्वपरितो निरूपितविशिष्टविषयकत्वानवच्छेद्यत्वविषयकत्वात् । स्वघटितत्वं च स्वाविषयकप्रती
त्यविषयवंतथा तत्कुंरादेर्बाधादिघटिते घटिते तया बाधादेः स्वघटितानिरूपितविशिष्टविषयकत्वानवच्छेद्य
प्रतिबंधकतामिति रक्तवृत्तित्वस्तदुत्तरितिरक्तवृत्तित्वरूपावच्छेद्यत्वविशेषेपि न सति निमित्तत्वं । यन्मते ता यमान नि
लिंगस्य करणत्ववद्वा यमानव्यक्तिचारादेरेव प्रतिबंधकत्वं तस्मै लक्षणमाह ता यमानमिति । अत्राप्यनुमितिपदं प्रकृतपक्षमावच्छेद
करूपेण प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनी सती प्रकृतसाध्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृत
तसाध्यनिरूपितव्याप्तिप्रकारेण प्रकृतहेतुतावच्छेदकरूपेण प्रकृतहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनी या बुद्धिस्तत्परं
तेन व्यक्तिचारादेरप्रतिबंधकत्वेपि नाव्याप्तिः । प्रतिबंधकत्वं तु तादृशी बुद्धिर्यत्र यदवगाहते तत्र तदवगा
हिज्ञानप्रतिबंधकत्वं वस्तुतः तेन निर्वहः पर्वतो वह्निमानित्यादौ नोक्तरीत्या सा सा संभवः । अन्यदप्युक्तं दिशा
व

वक्ष्यमाणत्वादिति

वसेपं. अथैतेष्वज्ञानपक्षतावच्छेदकरूपासिद्ध्यादावव्याप्तिः तस्मातिबंधकत्वेज्ञानानुपयोगात् न च तदलक्ष्यमेव वक्ष्यमाणं
 कविंशतिनिग्रहस्थानवहिर्नृतस्यतस्यहेत्वाभासमभ्येप्यनंतभावेनिग्रहस्थानत्वा अनुपपत्तेः न चानुक्तसमुच्चयपरेण चरम
 स्तिष्ठस्वकारेणतरयापिसमुच्चयात् निग्रहस्थानव्यवस्थितिरितिवाच्यं. तथासतिनिग्रहस्थानस्यद्वाविंशतिप्रभेदत्वानु
 पपत्तेरिति चेन्न. निग्रहस्थानत्वौपयिकत्वस्यहेत्वाभासत्वस्यपृथगेवनिर्वाच्यत्वात् इहहेतुदोषानिरूप्यंतइति न काच्यनु
 पपत्तिः येन केनरिसंबंधेन तद्वत्त्वं च दुष्टत्वं. न चैवं सहेताविति ध्यासिः. वक्ष्यमाणवर्तिद्वैजलत्वादेन केनापि संबंधेन भू ५
 मादौ रतित्वादिति वाच्यं. तसाध्यकतत्पक्षकत्वे तु क्वायोरोषः येन केनापि संबंधेन भूमादौ रतित्वादिति वाच्यं. तद्वा
 न सहेतुः तस्मिन्पक्षे तस्मिन्साध्यादुष्टइति विवक्षितत्वात् इत्यास्तां विस्तारः ननु साध्यव्यापकीभूताभावप्रति
 योगिहेतुमत्पक्षरूपस्यासाधारणत्वस्य साध्याभावव्याप्यवत्पक्षरूपस्य सत्प्रतिपक्षस्य न भिद्यो
 नुमिति प्रतिबंधकत्वे मानाभावाः ग्राह्याभावाद्यनवगाहित्वादित्यतश्च आह. दशगविशेषो हेतोर

वि. टी.

वेति एवकारो निजक्रमेण साधारण सत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वोर्दशाविशेषे एव सत्प्रतिपक्षसाधारणत्वं ज्ञानदशायामेवाभासत्वात् अनु
मित्यजनकत्वादित्यर्थः एवकारेण तददृशानदशयां तु जतुजननादिति सूचितं तथा चान्वयव्यतिरेकतत्त्वज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमिति भा
वः नन्वेतामित्यलक्षणानि बाधसत्प्रतिपक्षयोरतिव्याप्तानि अनुमित्यसाधारणदोषस्येवात्र लक्ष्यत्वाद्द्वयोश्च प्रत्यक्षशब्दज्ञा
नादावपि प्रतिबंधकतया साधारणत्वादितिकेषां च तद्वृषणमपाकरोति यद्यपीत्यादिना नतिङ्गाभासत्वं नतिङ्गासाधारणदो
षत्वं ननु मित्यसाधारणदोषत्वमिति यावत्सहायमानस्याभासस्येति विशिष्टबुद्धिसामान्यप्रतिबंधकत्वं ज्ञानविषयस्य दोष
मात्रस्येत्यर्थः तथा च तयोरेष लक्ष्यत्वात् नतिव्याप्तिरिति भावः अत्र केचित् दशशब्दबोधे बाधज्ञानमात्रं प्रतिबंधकं न राशि
रः कपालं शुचिप्रामाण्यं गत्वा छत्रवदिति सुमानेन मलमूत्रपुरीषास्ति निर्गतं त्वरुनि स्मृतं नारं स्पृष्टा तु सस्नेहं सवे
लोज्ज्वलमाविशेदित्यादि वेदवाधाय तैः किं त्वनुमित्यन्यबाधज्ञानत्वेन नैवं परमाणुरनित्य इति शब्दस्यापि ज्ञानजनकत्वा न
पत्तिः परमाणुरनित्यः अन्यथा न चिकरणत्वे सति इव्यत्वादित्यनुमितेरप्रतिबंधकत्वात् बाधज्ञानंतरस्य बाधावादिति वाच्यं
अग्रहीतविशेष्यत्वेन ननु मिति विशेषणात् तत्र प्रामाण्यप्रहृष्टिबाधुमितो विशेष इत्युक्तं न शब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिज्ञेन
रूपेण यथैव प्रतिबंधकत्वांतरकन्येनैव गौरवान्मानाभावाच्च न च यथोक्तानुमानादशो वबाधकवेदवाधाय पत्तिरेव मा
नंतत्रातुकूलतर्कानां वेनागमविरोधेन कयापि हस्त्यानुमितेन च नुत्पत्तेः अनुमित्युत्पत्तौ च प्रतिबंधकत्वेन सत्त्वात् न न

परिमाण

नुमाननिरूपणप्रस्तावेप्रमाणसामान्यदोषाभिधानमनुविहितमित्याशयेनाहत्वेमियदेतिबाधेनेतिपरोक्षबाधनिश्चयेनेत्यर्थः परो
 क्षसत्त्वतिपक्षनिश्चयेनेत्यपिबोध्यं अनुमानिकबाधितद्व्याप्यत्वज्ञानादिसत्त्वेपिऽऽहोकिक्वविषयासाक्षात्कारोदयात् नये कि २
 तावतापिशब्दबोधेतत्प्रतिबंधकत्वमस्येवेतिवाच्यं योम्यताज्ञानेनान्यथासिद्धतयाबाधितद्व्याप्यत्वाज्ञानादिमान्नस्यैवशा
 ब्दबोधप्रतीतिबंधकत्वात्प्रतिभावः अनुमितावितितथावबाधनिश्चयत्वादिसामान्यरूपेणाप्रतिबंधकत्वस्यानुमितिप्रत्ये
 वसत्त्वान्नतेनरूपेणासाधारणदोषत्वमस्येवेतिभावः इदंवापानतः ऽहोकिक्वप्रत्यक्षनिश्चये अनुमानिकादिबाधादिसामान्यस्या
 प्रतिबंधकत्वेपिसंशयोपनीतभानंप्रतिनस्यप्रतिबंधकतयाबाधनिर्णयत्वादिरूपेणाप्यसाधारण्याविरहात् नवापनीतभानंप्र
 त्यपिबाधनिश्चयेत्वादिनानप्रतिबंधकत्वात्तुदुष्ठाविशेषादिविरहाविशिष्टबाधनिश्चयत्वादिनोवबाधनिश्चयसत्त्वेपिआ
 हायोपनीतभानोदयादितिवाच्यमस्मत्पुनर्मितिप्रति बाधनिश्चयसामान्यस्यैवप्रतिबंधकतयाबाधनिश्चयत्वादिरूपेणा
 प्यसाधारण्यविरहादितिध्येयं असिद्धयिरुद्धसव्यभिचारानध्यवसिताश्चत्वारोहेत्वाभासाः अनध्यवसितोऽसाधार
 णः ननुबाधप्रतिरोधोहेत्वाभासावितिबैशेषिकसिद्धान्तः तन्निराकरणायत्वमतसिद्धाहेत्वाभासान्विभजनेवेति
 आनासीभूतहेतवश्चिशेषसव्यभिचार्यतिव्यभिचारेणदोषेणसहवर्तनिरतिव्युत्पत्त्याव्यभिचारोत्यर्थः व्यभिचा

वि. टि.

तंचानुपदमेकविवेच्यते विरुद्धमिति साध्यासमानाधिकरणो हेतुर्विरोधः तादात्म्यादिना येन केनापि संबंधेन तद्वा हेतुर्विरोधः एतज्ज्ञानं रसाध्य
सामानाधिकरण्यं घटितव्याप्तिसाध्यज्ञाने सामानाधिकरण्यशेषे प्रतिबंधकं उदाहरणं तु समवायेन साध्यहेतुके गोत्ववानश्वत्वादित्यादिर
तिमणिकृतः प्रा - स्तुसाध्यासामानाधिकरण्यं विरोधः तद्वा न हेतुर्विरोधः इत्याहुस्तदसत्त्वे कतसाध्यासामानाधिकरण्यरूपत्वविशि
ष्टनिरूपितविषयित्वस्य केवलसाध्यासामानाधिकरण्यविषयकज्ञाने हेतुत्वतश्च विशेष्यकृतप्रकारकज्ञाने वसत्वेन प्रकृतहेतुकानु
मितितत्कारणज्ञानप्रतिबंधकतातिरिक्तवृत्तितत्त्वाके वत्तस्य तस्य हेतुदोषत्वा संभवात् अतएवाप्येपि सर्वत्र विषयशेषांतर्भाव इति सं
तव्यं सत्प्रतिपक्षेति सत्प्रतिपक्षपदस्य नीत्तादिपदवद्भाधम्युभयता कत्वसत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः साध्याभावव्याप्यवाच्यपक्षः सत्प्र
तिपक्षः स्ववृत्तिरुदादियथा कथं विरोधेन तद्वा हेतुः सत्प्रतिपक्षितः एतज्ज्ञानं रसाक्षादेवानुमिति विरोधितदभावमिश्रयवत्तदभावव्याप्य
मिश्रयस्यापि तादृशिवृद्धिप्रतिबंधकत्वात् उदाहरणं तु हेतुर्विरोधमात्रमादित्यादिबाधितमात्रमेव सहेतुस्तु न कदापि सत्प्र
तिपक्षितः बाधितस्तु कदापि नासन्नतिपाक्षित इति नव्याः प्रा - वस्तुसमानवत्तत्प्रकृतपक्षविशेष्यकसाध्याभावव्याप्यवत्त्व
परामर्शकालं निप्रकृतपक्षविशेष्यकसाध्यव्याप्यवत्त्वपरामर्शः सत्प्रतिपक्षः विषयतासंबंधे तद्वा न हेतुः सत्प्रतिप
क्षितः अयं वत्स्वरूपसत्त्वे वसाक्षादनुमिति विरोधी अतएव सहेतुरपि साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शका
लसत्प्रतिपक्षितः बाधितोपि तदभावदशायां कदाचिन्न सत्प्रतिपक्षित इत्याहुः एतन्मते यथोक्तं न दोषलक्षणं

किमुदुष्टदृष्टमेषेति न तत्राव्याप्तिः असिद्धेति असिद्धास्त्रिविधः स्वरूपासिद्धिः आश्रयासिद्धिः व्याप्यत्वासिद्धिश्च तत्र हेतु
 भाववान्यदसिद्धिः स्वरूपासिद्धिः कालिकादिकादियथाकथं चि संवधेन तद्वा हेतुः स्वरूपासिद्धिः एतज्ज्ञानं च पक्षधर्मेशे
 परामर्षविरोधि उदाहरणं तु क्रूरवह्निमान्धूमादित्यादिपक्षविशेषणसिद्धिराश्रयासिद्धिः सपक्षपक्षतावच्छेदकाभाव
 वान्पक्षशतमत्वादियथाकथं चि संवधेन तद्वा हेतुः आश्रयासिद्धिः एतज्ज्ञानं च पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्याशेऽनुमिति
 परामर्षयोक्तयेदिविरोधि उदाहरणं तु कान्तनमयपर्वतवह्निमानित्यादिव्याप्यत्वासिद्धिस्त्रिविधा साध्यविशेष
 णसिद्धिः सामानाधिकरण्यविदियथाकथं चि संवधेन हेतोस्तद्वत्त्वं तज्ज्ञानं च साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्याशेऽनुमिति
 परामर्षयोविरोधि उदाहरणं तु पर्वतः कान्तनमयपर्वतवह्निमानित्यादिहेतुतावच्छेदकाभाववान् हेतुविशेषणा
 सिद्धिः तादात्म्यसंवधेन हेतोस्तद्वत्त्वं एतज्ज्ञानं च हेतोर्हेतुतावच्छेदकवैशिष्ट्याशेऽनुमिति परामर्षविरोधि उदाहरणं तु पर्वत
 वह्निमान्काञ्चनमयधूमादित्यादि साध्यव्यभिचारित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्यवैभावाहेतुव्या
 प्यत्वासिद्धिः तादात्म्यसंवधेन हेतोस्तद्वत्त्वं एतज्ज्ञानं च हेतोर्व्याप्तिज्ञानं विरोधि उदाहरणं तु व्यभिचारिमान्त्रमेव वापि
 तादिसाध्याभाववान्यसो बाधः वृत्तिमत्त्वादियत्किं चि संवधेन तद्वा हेतुवैशिष्ट्याशेऽनुमिति एतज्ज्ञानं च साक्षादेवानुमिति
 विरोधि उदाहरणं तु क्रूरवह्निमान्धूमादित्यादि उक्तः संक्षेपतः सामान्यतादृक्कमावर्जितेणैव विशेषतस्तु तादृक्कमेव च यथैव तदिति दिक् ॥ १ ॥

चिंम.

इति

४४
२ (A)

हेलाभासचिंतामणिटीकासूत्र
मधुरानाथी स्व माताप्रसन्नमिदं

४४
२ (A)

४४
२ (A)